Милојица М. Шутовић[1]
Универзитет у Приштини с привременим седиштем
у Косовској Митровици,
Филозофски факултет,
Катедра за социологију
Косовска Митровица (Србија)

32:929 Марковић С.
323.2(497.11)"18"
Оригинални научни рад
Примљен 22/09/2025
Прихваћен 28/10/2025
doi: 10.5937/socpreg59-61622

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ: „СРБИЈА НА ИСТОКУ“ ИЛИ „ВЕЛИКА СРБИЈА“

Сажетак: Светозар Марковић је својим међусобно повезаним идејама први створио систематизовано знање о српском друштву, дао његово објашњење и предвидео његово будуће кретање. Тиме је у савременом смислу испунио најзначајније критеријуме дефиниције социолошке теорије и написао целовиту друштвенополитичку студију *Србија на истоку*, критикујући и оспоравајући програм „Велике Србије“. Обе ће бити предмет анализе, чији је циљ показати њихов теоријски, практично политички и национални значај, са становишта критичне теорије друштва, теорије национализма и системске теорије друштва. Притом ће се имати у виду идеолошко становиште првог српског социјалисте и првог српског „радикалног социолога“ социолошке имагинације.

Кључне речи: Свертозар Марковић (1846–1875), социјалист, радикална социологија, Србија на истоку, Велика Србија

У мојим жилама тече арнаутска крв... Мој је деда по оцу био ајдук 20 година, он је тако љут човек да му је једном моја баба морала да вада опанке око куће, као што се коњи вадају... Ја моја оца памтим само како је хтео да убије моју мајер из пиштоља, да је нису спасли присутни сељани, а мати је хтела да моли за њеног брата, кога је он у то време тукао на мртво име у „праведном гневу“ што је овај чинио по нека насиља по селу као капетанов брат. О мом деди по мајери, чини ми се да сам вам причао, да је био најстрашнији човек, што сам га ја познавао...

Светозар Марковић – Анки Нинковић
Јагодина, 12. август 1873.

[1] sutovicm@gmail.com; https://orcid.org/0000-0003-3719-6919

УВОД

Јован Скерлић, српски књижевни критичар, професор и политичар који је писао о Светозару Марковићу (1846–1875) као човеку и идеологу, каже да се породица Марковић по једној породичној традицији доселила из Старе Србије са Косова, а по другој из Старог Колашина у Новопазарском Санџаку (Skerlić, 1910, str. 1). Марковић је био главни социјалистички мислилац, швајцарски ђак, рођен у учитељској породици у Зајечару, а формативне године провео је у Јагодини и Крагујевцу. Студирао је на циришком Политехничком институту. Пре тога у Санкт Петербургу. Тамо се упознао са радом Николаја Чернишевског (1821–1878), руског нихилисте и социјалисте, и са делом песника и филозофа Николаја Некрасова (1821–1878). За разлику од српског националног либерализма који су донеле „парижлије“, Марковићев социјализам био је локално обојен. „Он и његови следбеници сматрали су да Србија може избећи индустријализацију и капитализам западног стила и да може изградити друштво засновано на кооперативама и сеоским заједницама“ (Đokić, 2023, str. 322).

Студенти из руских школа, чисто критичког правца, који је владао у руској књижевности, разликовали су се од младих Срба, школованих на Западу.

> „Париз је Србији дао празне фразере, Беч – политичке варалице, Берлин – посебну врсту мрачњака, а Москва и Петроград неколико личности темељног образовања, светлих умова и дела, с којима је сарађивао и Светозар Марковић“ (Perović, 1993, str. 186, 187).

Филозофију „здравог разума“ осамнаестог века, свуда па и у Србији, потиснуо је романтично-национални правац, протестом против његових изврнутих идеја, тражећи радикални преображај друштва и реалистичнији правац у књижевности и науци, чији је Марковић био творац и главни протагониста (Gavrilović, 2008, str. 562).

Била је то „једна смеса рационализма, натурализма, оптимизма и анархизма“, „верујућих“ људи из шездесетих година 19. века (Jovanović, 1903, str. 3). Светозар Марковић је био ретки социјалиста који је познавао теорију социјализма, и пратио социјалистички покрет свога доба, познавао је немачке и руске социјалисте, с једне стране Маркса и Ласала, а с друге Чернишевског. Интересантно, Дирингов *Курс народне и социјалне економије* препоручивао је као најбоље савремено економско дело. Подробније је био обавештен о системима Француза Луја Блана и Пјера Жозефа Прудона. Издавао се за члана *Прве интернационале* и њеног програма, подржавајући Карла Маркса у сукобу с Михаилом Бакуњином, због чега су га српски „бакуњинци“ оштро нападали, називајући га „полутаном“. Он је ватрено бранио *Париску комуну* (1871) кад су је српски званични листови оштро нападали. „За своје време, Марковић, је био један европски образован социјалиста“ (Isto, str. 1, 2).

У земљи каква је била тадашња Србија, Марковић је имао улогу *странца*, а фанатизмом своје идеје имао је нешто од мистичности и темперамента руских револуционара, био је чудновати *сањар* (Isto, str. 167).

> „Као човек, Марковић је био искрен, осетљив, чак и нежан, амбициозан, енергичан и врло куражан. Његова искреност је била апсолутна: он ваљда није написао ни једну реч, у коју није веровао“ (Isto, str. 162).

Марковић је био „идеалист-појета“, један поправљен и ублажен *јакобински шиī*, који се одваја од *фанашика* и разликује од људи „сујетом хипертрофираног романтичарског нараштаја“, „један велики лични пример“ (Skerlić, 1910, str. 115, 120, 121, 259). Пре свега, Марковић је био „пропагатор, агитатор, организатор, човек акције, борац“ (Lapčević, 1922, str. 43). Он се под утицајем марксистичке школе ослободио народњачке утопије и оспособио за примену марксистичко-материјалистичко-дијалектичке методе, извршивши опширну и плодну критику социјалног и политичког живота у Србији, указавши на пут којим треба ићи у његовом лечењу. Јасно је описао неразвијеност, једноличност, примитивизам привреде и слабу социјалну диференцираност српског друштва, налазећи у *народној самоуīрави* јемство против тираније и бржег културног и привредног напретка (Isto, str. 51, 52, 57).

Како су је назвали енглески писци, Србија је била „рај сиромашних људи“, земља која је у политичком смислу усвојила и изграђивала програм једне српске демократије, на основу потпуног и неподељеног *народноī суверениīеша*, слободе и једнаких права свих грађана, потпуном самоуправом *оūшūине* и среза, једнаке правде за све, подизањем материјалног и културног благостања народа, програма чије је основне поставке разрадио и сам Марковић, што су прихватили и његови следбеници (Žujović, 1922, str. 7–8).

Несумњиво, Марковић је био први мислилац у Србији, који је у извесном смислу имао марксистички поглед, који се непосредно, посредно или пређутно позивао на дела Маркса и Енгелса, нарочито у својим *Начелима народне економије*. Маркс је за њега био „глава“ радничког покрета, писац *Капишала* и *Манифесша*, које је Марковић читао. Али је социјалну револуцију у Србији сматрао бесмисленом, пошто још увек није постојао пролетаријат у Марксовом смислу. Нити је Србија била индустријска држава, већ предмодерно сељачко друштво са зачецима капиталистичке класе.

Основни проблем таквих друштава Марковић је видео у изградњи државе, која својом централизацијом поништава традицију солидарности, породице, задруге и општине, које би требало да буду основа нове државе, која заправо почиње тамо где је била пре османског освајања. Упркос критици бирократског система, он није успео створити једну оригиналну теорију државе, тако да је његово дело тешко сврстати у неке шематске класификације. Пун човекољубља, Марковић је остао на позицији идеализма и старог утопијског социјализма, једног радикалног политичара који се залагао за решење социјалног питања, критикујући либералну странку и „велику политику“. Своју пажњу усмерио је на анализу друштвене, политичке и историјске димензије *Србије на исūоку* и на оштру критику и одбацивање идеје и програма „Велике Србије“, као штетне по дугорочне интересе напретка *државе* Србије. Зато је мало чудно да је Марковић више критикован као националиста него као социјалист (Jovanović, 1903, str. 133).

СРБИЈА НА ИСТОКУ

Нације су, како је писао Ф. Енгелс о празнику нација, одавно добиле своје место: Немци у теорији, Французи у политици, а Енглези у грађанском друштву (Marx & Engels 1976, str. 354). Срби у историји и средњовековљу, а касније, нарочито крајем

20. века, у религији, православљу и *светосављу*. Нешто налик на кризу српског национализма изазвао је Марковић, скренувши пажњу са нације на сељаштво које је сматрао посебном класом. Њено економско стање, одједном, постало је „важније од политичке будућности целог српског народа“ (Jovanović 12/II, 1991, str. 551). Његови следбеници су ишли и даље. Схватајући нацију као идеал, с научног гледишта, сматрали су да има смисла, једино, обезбедити што већу количину материјалних добара за што више људи. То се поклапало с *либералним утилитаризмом* (М. Ш.) и мишљењем једног руског писца „који је тврдио, да је друштву кориснији један обућар који прави добру обућу, него Шекспир са својим трагедијама“ (Isto, str. 552). Но, упркос томе, Марковићев реализам, чак и у претеривању, добро су прихватили његови наследници, српски радикали. Марковић се није задовољавао теоријским радом, већ се непосредно ангажовао у борби против старих идеја, странака, одлучно се залажући за стварање једне „демократске, антимонархијске и социјалистичке странке“, како би се у Србији срушило старо и изградили темељи новог (Skerlić, 1910, str. 29).

Марковићев рад био је изложен цензури, обреновићевском сумњичењу за сарадњу са Карађорђевићима, као младих „комунаца“, и „разбојничке банде“ око листа *Радник* као саучесника у убиству кнеза Михаила Обреновића (Isto, str. 67). У таквој друштвеној и политичкој клими Марковић је „1872 штампао (своје) најбоље, најоригиналније и најважније дело *Србија на истоку*“, чије се растурање сматрало као *тежак злочин* (Isto, str. 73, 107). Књига је штампана у Новом Саду, новосадска *Застава* је обавестила огласом читаоце о њеном изласку, казавши да „већ само име пишчево јемчи за унутрашњу вредност садржаја“ (Marković VIII, 1995, str. 107).

То је прва студија о настанку и развоју српске државе и друштва, након ослобођења од Турака, која има карактер политичке, историјске, а у извесном смислу, и компаративне студије. Настала је под утицајем идеја Француске револуције, једнакости, слободе и братства, и идеја Прудона. Марковић је покушао да разуме „мисију“ Србије на истоку, границе њене државе и владе, спољашње политичке форме у којима је поникла „нова српска држава“. Посебно се бавио њеним унутрашњим друштвеним преображајем, прецизно и јасно дефинишући државу као „самоорганизовано друштво“, чије политичке установе „чувају породични и друштвено економски систем, што је темељ државе“ (Marković VIII, 1995, str. 7). У овој дефиницији је дато јасно и оригинално Марковићево теоријско становиште, врло савремено, и један изузетак у модерној политичкој науци и теорији. Она се темељи на аутохтоној српској друштвеној традицији, на којој је једино могуће градити модерну државу, као општу политичку институцију и суверену рационалну организацију, како би се превладале опасности поцепане државе и подељеног друштва, које су засноване на страним обрасцима, па делују као коров, на тлу које није његово. Тај друштвени налаз, српска наука и практична политика и владавина у задња два века потпуно је превидела, обожавајући стране западне моделе и обрасце, тако да су се држава и друштво, као и култура, развијали као нека врста карикатуре или цивилизацијске шизофреније, тумарајући између карантина и колоније.

Марковић је покушао да покаже Србима шта им ваља радити и чему треба тежити, како би остварили ослобођење на Балкану, у којем су имали посебну улогу. Том циљу структуирана је сама организација садржаја књиге, дата у тринаест поглавља,

број који Срби, патећи од стереотипа и предрасуда, углавном не воле и сматрају га „несрећним". Сходно томе Марковићева *Србија на истоку* се мало читала, а још мање критичко-дубински анализирала.

Своју анализу Србије на истоку Марковић је започео разматрањем организације општине, нахије и црквене власти у турском државном систему пре Првог српског устанка, у коме је административна, судска и црквена власт, са својим центром у Стамболу, била „тврда веза, која је везивала покорну рају" (Isto, str. 12). Турци нису живели по селима, и оставили су општинску самоуправу, одржавајући везу са сеоским кнезовима, а црквена власт је била у тесној вези у турској царевини са политичком влашћу. Санкционисала је турску државну власт, фактички помажући рају у покорности.

Марковић је показао тај живот, стављајући у први план породицу, задругу и њихов економски значај у оквиру патријархалних установа: мобе, позајмице и спреге, имајући у виду општинску, задружну и личну својину, друштвени значај задруге и општине, а посебно развитак личности у патријархалном друштву (Isto, str. 13–21). Породична љубав и општинска узајамност у патријархалном друштву имали су изузетну снагу. Патријархални живот био је у стању створити и васпитати „челични карактер" и сељаке револуционаре.

Задруга и општина су једине српске установе које су преживеле турски режим. У њима је српски народ одржао јединство народног живота и отпор Турцима. „Задруга је била економска а општина политичка јединица српског народа", његов морални и материјални извор снаге за ослобођење, огњиште револуције, која је уништила турски државни систем. И није нимало случајно то што ју је Марковић узео за основу нове српске државе (Isto, str. 21). Отуда је заиста чудно што се данас патријархалан живот узима као узрок српских недаћа у процесу модернизације, када је захваљујући њему српски народ опстао и преживео полумиленијумско робовање. Заблуда је и предрасуда, свесна или несвесна, да патријархални живот противречи модерном животу и савременој држави. Напротив, он би је учинио само стабилнијом и социјално функционалнијом установом друштвеног система, и национално одговорнијом.

Отуда је Марковића посебно заокупљала супротност српског друштва и турске државе, појава *хајдучије* и њеног грађанског и политичког значаја и утицаја српске револуције на политички и друштвени преврат (Isto, str. 23–26). Тај преврат у српском народу, који је учинила српска револуција, толико је дубок и далекосежан, да ми ни данас, као ни у Марковићево време, не можемо схватити и претпоставити његово право значење.

Марковић је довео у везу преврат српске револуције и организацију нове српске државе, патријархално и демократско друштво, господара и „врховног вожда", критикујући такозвану интелигенцију образовану у монархичном духу, која срамно сакати историју српског народа, представљајући га као богаља, поједине личности као његове спасиоце. Тип демократског друштва јесте *асоцијација*, а патријархалног је *йородица*. Патријархално друштво, било да је монархија или република, карактерише то што народ једној или више личности, уступа власт без одређених граница. Тако се развила и монархична влада у Србији, у којој многи људи не разликују патријархално од демократског друштва (Isto, str. 27–32).

Проучавајући развитак појмова и установа у Србији, Марковић је на први поглед уочио да организација прве српске државе, ровите и поцепане, не заслужује име „држава“. Совјет, магистрати и народна скупштина почивале су на демократско-патријархалном начелу. Србија је била на путу да постане демократска држава попут Швајцарске. Али ратовањем развила се клица једног привилегованог новог сталежа, који се могао угушити демократским начелом чија је основа организација совјета и магистрата, али и развитак монархичне власти, у борби између великаша и вожда, који нису представљали начело слободе против апсолутизма, нити права народа против његових носилаца. Србија је пошла монархичним путем, а пре него што се он развио, пропала је прва српска држава (Isto, str. 33–39).

Са Другим српским устанком почиње нова српска држава, развитак појмова о законитости и држави. Појмови о државном поретку били су врло нејасни. Утицаји Русије и Аустрије само су их збркали. Унапред је пуштена мисао о неограниченој власти којој се нико није противио. Србија је остала турски пашалук у коме је Милошу Обреновићу дато право да непосредно управља народом који је имао неку самоуправу. А Милош је дуго после признања за наследног кнеза био неограничени владар (Isto, str. 41–45), као неки турски паша, народ је кулучио српским војводама и није био у стању да разликује власт и државу, што се до данас задржало.

Стварање нове српске државе пратиле су борбе око власти и против власти, с посебним односом према Турској и Русији, које су резултирале стабилизацијом монархијске државе (Isto, str. 47–55). Значајна је и борба за устав и уставно уређење друштва, победом бирократске партије и учвршћењем бирократског поретка у Србији, против кога се Марковић борио (Isto, str. 58–59).

Већ 1835. године Србија је примила Давидовићев устав који није дуго трајао. За Марковића је било нужно да друштвени односи буду засновани на *правди* и *моралу*, што је немогуће тамо где је један силеџија а други роб, један власник а други поданик. Горње слојеве српског народа обузеле су партијске борбе, интриге и шпијунирање. То се преносило на обичан свет, видно подељен на „династичаре“ и „антидинастичаре“. Партијске борбе и партијска поцепаност имали су негативне последице на свеукупне правне односе српског народа, нарочито умножавање парничења пред судовима, *ошште тежње да се неправди да законит облик*, помућених појмова о *праву* и *правди*. Адвокати су углавном били присталице владајућих партија. Настала је општа грабеж. Рађали су се сасвим други економски и правни појмови у друштвеним односима, ишчезавањем патријархалних односа и обичаја (Isto, str. 61–66).

Економски развитак српског народа, под утицајем државе, довео је до распада патријархалних економских односа, пропадања заната и домаће индустрије, развитка новчаних газдинстава, задуживања уз високе камате и ћифтинског морала. Под утицајем странаца и „господе“, развијао се други укус и обичаји „моде“. Све више се увозе страни производи, а извозе сировине. У великом сиромаштву јавља се сувишна насељеност и сувишни производи. Земља се концентрише у рукама новчаних капиталиста и рађа се пролетаријат (сиротиња) пре индустрије и фабричке производње. Новац је постао мерило врлине, а нова аристократија, новчани власници, уређивали су унутрашње државно уређење и спољну политику српске државе (Isto, str. 67–74).

Све ово, како је запазио Марковић, водило је развоју лажних појмова у Србији о цивилизацији, друштву и држави, који су рушили оригиналну словенску и српску цивилизацију која се могла развити на аутохтоној општини, јер још није разликовала поделу на државу и друштво, и друштвену поделу рада. Србија је почела да уводи западну цивилизацију која проповеда слободу, једнакост и братство, „грабежа капиталиста" и учила буржоаске економске теорије, поставши војничко-полицијска држава, што јој је било сасвим непотребно. Развојем државе све више је пропадала унутрашња самосталност српског народа. Србија се развијала као буржоаска цивилизација „која се карактерише сјајношћу власника, богатством и нацифраношћу њихове околине а у исто време понизношћу и крајњом сиротињом већине народа" (Isto, str. 75–85). Тиме је онемогућена изградња „сјајне, оригиналне српске цивилизације", чини се заувек.

Српски народ постао је раја под српском влашћу, у новој држави пропадала је унутрашња и спољна слобода, рађала се опозиција интелигенције, неограничена монархија и парламентаризам, идеја Велике Србије и револуције као правног основа нове државе. Књижевност оног доба патила је од умне сиротиње и ропског духа. Свачим се пазарило: чашћу, љубављу, поштењем, породицом и материјалним средствима. Српски великаши пузили су пред пашама и конзулима. Политика и закони удешавали су се преко странаца, жена, шпијуна и лакеја у господским салонима. За дукате и титуле продавала се народна слобода и људско достојанство, а напредовање тражило у конзулским салонима. Парламент је постао играчка, ширила се политика, позната под начелом „велика Србија". Према Марковићу то је била највећа политичка „утопија" (Isto, str. 87–94).

Порука Марковићеве „мисије" Србије на истоку је јасна и недвосмислена, револуција као правни основ и пут нове државе, без туђинских форми под именом цивилизације, на основи народних установа и појмова савремене науке градити оригиналну словенску друштвену зграду, у друштву у којем је српски народ главна снага, а не монарх и бирократија. На основу слободе, једнакости и братске узајамности, како живе напредни народи света. Без жртвовања Србије интересима неколико властољубаца, већ сједињавање слободних људи и равноправних радника у савез општина, држава целог Балкана, потпуним ослобођењем српског и других народа. Без жртвовања за „велику Србију", која би личила на Аустроугарску, која по тврдњама српских државника не може да постоји. Градити српску државу по том узору, Марковић је отворено назвао *бесмислицом* (Marković, 1995, str. 95–97). Сумњао је у то да ли ће га Срби уопште разумети. Његова сумња показала се оправданом.

ВЕЛИКА СРБИЈА

Светозар Марковић је живео у доба успона национализма као доминантног облика модерног субјективитета, идеолошког пројекта и детета просветитељства (Malešević, 2021, str. 15), „пролећа нација", уједињења „закаснелих нација", у политичкој поводљивости грађанског духа (Plesner, 2005), ослободилачких покрета и борбе за међународно признање балканских држава и европске консолидације нације-државе као природне организације друштва и слободе кретања капитала, радне снаге и услуга.

Политика и реализација националних пројеката било је питање дана. „Радикалном социологу“ и његовој „социолошкој имагинацији“ (Šutović, 2012) оно није промакло, и њиме се интензивно бавио. „Мисија“ избора кретања, облика уређења и организације модерне српске државе, и њеног места у европској цивилизацији и улоге међу напредним народима, биле су Марковићеве теме. Посебну улогу давао је ослобођењу српског народа и других балканских народа. Контроверзно „национално питање“ било је суштина његовог дела, неоспорно у критици националног либерализма и програма „Велике Србије“, „само зато, што су неки српски државници добили вољу да мајмунишу Кавуру или Бизмарку“ (Marković VIII¸ 1995, str. 97), вођама италијанског и немачког националног уједињења.

Срби су били раскомадана нација, подељена у четири државне формације, три религије, две династије, изложени снажним страним утицајима, нису имали јединствену веру и уметност, губили су словенске карактеристике, били пуки „посредници између европског и азијског духа“ (Todorova, 1999, str. 154, 226).

Према Марковићу, организација друштва зависи од других људских потреба, а не само економских, и њен задатак је наћи најкорисније друштвене облике (Marković IX, 1988, str. 34, 35). Без народне слободе не може бити правог благостања (Marković XI, 1996, str. 179). Основа друштвеног уређења јесте слобода личности (Marković VII, 1996, str. 22). Решењем српског друштвеног питања марксистичка теорија не даје никакву позитивну теорију (Marković XI, 1996, str. 220).

Народни интереси су чудни и неопредељени, и Марковићев циљ је да утврди шта није народна политика кад анализира „велику Србију“ (Marković I, 1987, str. 183, 186) коју назива великосрпском политиком. Она значи „осветити Косово – повратити дедовину цара Душана“ (Isto, str. 186). Ово проистиче из тзв. историјског права које је супротно „праву народности“, које значи да људи који говоре истим језиком, имају исте навике и обичаје, опште потребе, могу ујединити своје материјалне и умне силе у једно политичко тело, једну државу (Isto, str. 187). Тиме Марковић даје веома савремену дефиницију национализма и националне државе, поделивши његове присталице на легитимисте и народњаке револуционаре, какви су били Мацини и Гарибалди (Isto, str. 188). Уједињење Немачке ишло је легитимним путем, а италијанска влада чувала се револуционарне ослобађајуће политике (Isto, str. 189).

Марковић је разумео потребу династије Обреновића и кнеза Михаила да увећа територију Србије, али није делио мишљење српских либерала о том питању, истичући несвесност и политичку незрелост српског народа. „Разум проста човека не може да обухвати цео државни склоп и да увиди да се реформа у поједином делу не може остварити без реформе у свим деловима“ (Matković I, 1987, str. 191). За тај Марковићев функционализам пре Е. Диркема и Т. Парсонса, и стајалишта теорије система пре Н. Лумана, потребан је шири приступ, добро образовање и развијен грађански живот какав постоји у Швајцарској и Северној Америци. Јер образован човек долази до сасвим других резултата (Isto, str. 191–192).

Политика „јаке и велике Србије“, према Марковићу, противна је интересима српског народа, даје страшну жртву у порезима и прирезима, јаку централизацију с цензуром и неодговорношћу, оковани умни развитак народа, високе трошкове за војну силу, стари непријатељи би и даље постојали, повећао би се државни дуг.

Уједињење би било само формално. Таква политика завршила би с неком спољном или унутрашњом катастрофом. „Српски народ ван кнежевине добио би врло мало, а народу у кнежевини у 'великој Србији' било би много горе но што му је сада у малој Србији". Политика мора бити усмерена на опште ослобођење Балканског полуострва. „Велика Србија" је рђава творевина која није у стању обезбедити српске националне интересе. Стога што српски народ не мисли ни о својим правима нити о равноправности с другим народима. Само образована мањина није јасно одредила циљ којем тежи. Она гази основни принцип да *йраво народносши йроисшиче из личне слободе*, а не из историјских, династичких права и личних рачуна и интереса. Тако да српска политичка радња сличи на разбијену војску. Мало је било Срба који нису сматрали срећом да Србија „задобије Босну и Херцеговину, Црну Гору и Стару Србију". Али Марковић, због наведених разлога, није делио то мишљење (Marković I, 1987, str. 192–195). Мозаик балканских народа у „великој Србији" није могуће асимиловати упркос томе што су најуваженије нације „увек настајале тамо где бар један део њихове границе запљускује море" (Ferguson, 2007, str. 196). То је био део сна и програма српских националиста који су били уверени у то да без *једної йрисшаништа* држава не може опстати. Тај програм Марковић је оштро критиковао.

ЗАКЉУЧАК

„Марковић још и данас може да научи српску демократију како демократски идеал треба тражити код напредних, културних и политички развијених народа" (Skerlić, 1910, str. 259), који се мора повезати са традицијом и самоуправом српског народа, консолидацијом Србије на истоку, а не изградњом бесмислене зграде „Велике Србије". Марковић је био духовно чедо свог времена, али и његових заблуда и ограничења. Имао је социолошку имагинацију пре социологије, и способност да разуме и објасни стварност нове српске државе и заблуде „Велике Србије", да дâ критичку визију последица и узрока. Био је једноставан писац, луцидних запажања. Страствен борац који је своју мисију и живописну енергију платио највећом ценом, сопственим животом. Свежа проза овог јагодинског „џангризавца" још увек нам изгледа као да Србија живи у Марковићево доба или да од њега није много одмакла, ни духовно ни политички. Свет се променио, али су остали стари проблеми. Србија не само што није „велика" него је и „недовршена" држава. Марковић је веома млад напустио свет, али његова мисао живи у његовим делима. Користећи његов језик, желео сам да укажем на значај његових дела и на актуелност мисли првог српског *социолоїа*, националне личности и социјалистичког следбеника, традиционалисте и иноватора кога Срби нису разумели. Ни његову осећајност ни свежину његове душе. Био је искрени бранилац људског братства и слободе, надахнут космополитизмом од социјализма до хуманизма. Марковић је Србима сугерисао оно што је у њиховом интересу и оно што је праведно. „Велика Србија" за Марковића није ни једно ни друго. Његово сељачко друштво као извор здравља нације и њене цивилизације је потиснуто и разорено, а грађанско још није изграђено.

Milojica M. Šutović [1]
University of Priština, in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy, Department of Sociology
Kosovska Mitrovica (Serbia)

SVETOZAR MARKOVIĆ: "SERBIA IN THE EAST" OR "GREATER SERBIA"

(Translation *In Extenso*)

Abstract: Svetozar Marković, through his interrelated ideas, was the first to create a systematized body of knowledge about Serbian society, to provide its explanation, and to foresee its future development. In doing so, he fulfilled, in the modern sense, the most significant criteria of the definition of the sociological theory and authored a comprehensive socio-political study "Serbia in the East", in which he criticized and contested the program of "Greater Serbia". Both will be the subject of the analysis, with the aim of demonstrating their theoretical, practical-political, and national significance. This will be approached from the perspective of the critical social theory, the theory of nationalism, and the systems theory of society. At the same time, consideration will be given to his ideological standpoint as the first Serbian socialist and the first Serbian "radical sociologist" with sociological imagination.

Keywords: Svetozar Marković (1846–1875), socialist, radical sociology, Serbia in the East, Greater Serbia

> *Albanian blood flows in my veins.... My paternal grandfather was an outlaw for 20 years; he was such a fierce man that once he had my grandmother carry his shoes all around the house, as if they were horses… The only memory I have of my father is when he wanted to shoot my mother, but fortunately she was rescued by the peasants who witnessed it. My mother just wanted to help her brother, who was at the time beaten by my father. Namely, my father was "justly wrathful" and punished him because he, as the captain's brother, thought he could commit some violent acts in the village. I think I have told you more about my maternal grandfather, he was the most terrible man I have ever met...*
>
> Svetozar Marković to Anka Ninković
> Jagodina, 12th August 1873

[1] sutovicm@gmail.com; https://orcid.org/0000-0003-3719-6919

INTRODUCTION

Writing about Svetozar Marković (1846–1875) as a man and an ideologist, Jovan Skerlić, Serbian literary critic, professor and politician, says that, according to one family tradition, the Marković family moved from Old Serbia, from Kosovo and, according to the other tradition, from Old Kolašin in the Sandžak of Novi Pazar (Skerlić, 1910, p. 1). Marković was the main socialist thinker, Swiss student, born in the family of teachers in Zaječar, while he spent his formative years in Jagodina and Kragujevac. He studied at the Polytechnic Institute in Zurich and, before that, in St. Petersburg. That is where he became familiar with the work of Nikolai Chernyshevsky (1821–1878), Russian nihilist and socialist, and with the work of poet and philosopher Nikolai Nekrasov (1821–1878). Unlike Serbian national liberalism, which was brought by Parisian students, Marković's socialism was locally coloured. "He and his followers believed that Serbia could avoid Western-style industrialization and capitalism and build society based on cooperatives and rural communities" (Đokić, 2023, p. 322).

The students from Russian schools, with a strictly critical orientation which prevailed in Russian literature, differed from the Serbian youth studying in the West.

> "Paris schooled those with meaningless platitudes, Vienna – political crooks, Berlin – a special kind of gloomy-disposed ones, while Moscow and St. Petersburg sent back several persons with thorough education, bright minds and deeds, with whom Svetozar Marković cooperated as well (Perović, 1993, p. 186, 187).

The 18th century philosophy of "common sense" was suppressed everywhere, including Serbia, by the romantic-national orientation protesting against its distorted ideals and seeking a radical transformation of society and a more realistic direction in literature and science, which was created and promoted exactly by Marković (Gavrilović, 2008, p. 562).

It was "a mixture of rationalism, naturalism, optimism and anarchism", of "believing" people from the 1860s (Jovanović, 1903, p. 3). Svetozar Marković was among the rare socialists who was familiar with the theory of socialism and followed the socialist movement of his time, knowing German and Russian socialists – on the one hand, Marx and Lassalle, and, on the other hand, Chernyshevsky. Curiously, Marković recommended Dühring's *Course in National and Social Economics* as the best contemporary economic work. He was thoroughly informed about the systems of Frenchmen Louis Blanc and Pierre-Joseph Proudhon. He declared himself as a member of the First International and its agenda, supporting Karl Marx in the conflict with Mikhail Bakunin, because of which he was fiercely attacked by Serbian "Bakuninists" and labelled as "a mongrel". Marković fervently defended the Paris Commune (1871) at the time when Serbian official press sharply attacked it. "For his time, Marković was a European-educated socialist" (Ibid., p. 1, 2).

In the country like Serbia of the time, Marković played the role of a *foreigner*, while with the fanaticism of his idea he resembled the mysticism and temperament of Russian revolutionaries; he was a strange dreamer" (Ibid., p. 167).

> "As a man, Marković was honest, sensitive and even tender, ambitious, energetic and quite courageous. His openness was absolute: it seems that he never wrote a single word in which he did not believe." (Ibid., p. 162)

Marković was an "idealist-poet", a reformed and milder *Jacobin*, who distanced himself from *fanatics* and distinguished himself from people "with the vanity of the hypertrophied romantic generation", "a great personal example" (Skerlić, 1910, p. 115, 120, 121, 259). Marković was primarily a "propagator, an agitator, an organizer, a man of action, a fighter" (Lapčević, 1922, p. 43). Under the influence of the Marxist school, he freed himself from populist utopia and became capable of applying Marxist/materialistic-dialectical method, by providing an extensive and fruitful critique of social and political life in Serbia, showing the path to be taken in its recovery. He clearly described the underdevelopment, uniformity and primitivism of the economy, and weak social differentiation of Serbian society, finding in *people's self-government* a guarantee against tyranny and of more rapid cultural and economic progress (Ibid., p. 51, 52, 57).

Serbia, according to English authors, was the "paradise of poor people", the country which, in political terms, adopted and built the program of a Serbian democracy, based on complete and undivided called by *popular sovereignty*, freedom and equal rights of all citizens, complete self-government of the *municipality* and the county, equal justice for all, improvement of the people's material and cultural wellbeing, the program whose chief postulates were elaborated by Marković himself, which was also accepted by his followers (Žujović, 1922, pp. 7-8).

Marković was indisputably the first thinker in Serbia, who, to a certain extent, held a Marxist viewpoint, who directly, indirectly or tacitly cited the works by Marx and Engels, particularly in his *Principles of National Economy*. For him, Marx was the "head" of the worker movement, the author of *Das Kapital* and *Communist Manifesto*, which Marković read. However, he considered social revolution in Serbia meaningless, since there was still no proletariat as understood by Marx. Furthermore, Serbia was not an industrial country but a pre-modern peasant society with the capitalist class in its initial stage.

The main problem of such societies was seen by Marković in the construction of the state that, with its centralization, denies the tradition of solidarity, family, cooperative and municipality, which should be the basis for the new state that actually begins where it was before the Ottoman conquest. Despite his criticism of the bureaucratic system, he failed to create an original theory of the state, so his work is difficult to fit into any schematic classifications. Full of love for humanity, Marković remained on the position of idealism and old utopian socialism, as a radical politician who advocated for the solution of the social issue, criticizing the Liberal Party and "great politics". He directed his attention to the analysis of social, political and historical dimensions of *Serbia in the East* and the blunt criticism and dismissal of the "Greater Serbia" idea and program as detrimental to long-term interests of the progress of *the state* of Serbia. Therefore, it is slightly odd that Marković was criticized more as a nationalist than as a socialist (Jovanović, 1903, p. 133).

SERBIA IN THE EAST

Nations, as F. Engles wrote about the holiday of nations, had long got their respective places: Germans in theory, Frenchmen in politics, and Englishmen in civilian society (Marx & Engels 1976, p. 354). Serbs got their place in history and the medieval times and, later on, particularly at the end of the 20th century, ion religion, Orthodoxy and *St. Sava's Orthodoxy.*

Marković caused a sort of a crisis of Serbian nationalism by diverting attention of the nation to peasantry, which he considered a special class. Its economic condition suddenly became "more important than the political future of the entire Serbian nation" (Jovanović 12/II, 1991, p. 551). Marković's followers took a step further. Understanding the nation as an ideal, from the scientific perspective, they believed that it only made sense to ensure as large quantity of material goods as possible for the largest possible number of people. This This coincided with *liberal utilitarianism* (italic by the author) and the opinion of a Russian writer "who claimed that a shoemaker making good shoes was much more useful to society than Shakespeare with his tragedies" (Ibid., p. 552). Nevertheless, Marković's realism, even in its exaggeration, was well accepted by his successors, i.e. Serbian radicals. Marković was not content with theoretical work, but was directly engaged in the fight against old ideas and parties, resolutely advocating for the creation of "a democratic, anti-monarchy and socialist party", so that the old could be destroyed and Serbia and the foundations of the new could be built (Skerlić, 1910, p. 29).

Marković's work was subject to censorship, being suspected by the Obrenović dynasty of cooperating with the Karađorđevićs, as young "communists" and "a gang of outlaws" gathered around the paper *Radenik* (*The Worker*), as an accomplice in the assassination of Prince Mihailo Obrenović (Ibid., p. 67). In such a social and political climate, Marković "in 1872 published his best, most original and important work, *Serbia in the East*", whose distribution was considered a *grave crime* (Ibid., p. 73, 107). The book was printed in Novi Sad, while Novi Sad-based *Zastava* (The Flag) informed readers about the publication, saying that "the title itself is a guarantee of the internal value of the content" (Marković VIII, 1995, p. 107).

It is the first study about the emergence and development of the Serbian state and society after the liberation from Turkish rule, with a character of a political, historical and, in certain terms, comparative study. It was written under the influence of the ideas of the French Revolution – equality, liberty and brotherhood – and Proudhon's ideas. Marković attempted to understand the "mission" of Serbia in the east, the borders of its state and government, external political forms in which "the new Serbian state" emerged. He addressed in particular its internal social transformation, defining precisely and clearly the state as a "self-organized society" whose political institutions "preserve the familial and socio-economic system, which is the foundation of the state" (Marković VIII, 1995, p. 7). This definition contains Marković's clear and original theoretical attitude, quite modern and an exception in modern political science and theory. It is founded on the autochthonous Serbian social tradition, on which it is only possible to build the modern state, as a general political institution and a sovereign rational organization, in order to overcome the dangers of the torn state and divided society, based on foreign patterns and thus acting like weed in the soil that does not belong to it. This social finding has been completely neglected by Serbian science and practical politics and governance in the past two centuries, while adoring foreign, Western models and patterns, so that the state and society, as well as culture, have developed as a sort of caricature or civilizational schizophrenia, wandering between a quarantine and a colony.

Marković tried to show the Serbs what to do and to strive for in order to achieve liberation in the Balkans, in which they played a special role. In line with this goal, the organization of the book content is structured in thirteen chapters – the number generally resented and considered "bad luck" by the Serbs in their susceptibility to stereotypes and

biases. Accordingly, Marković's *Serbia in the East* was insufficiently read and even less analyzed in a critical and in-depth manner.

Marković begins his analysis of Serbia in the east by examining the organization of the municipality, the nahiyah and church power in the Turkish state system before the First Serbian Uprising, in which administrative, judicial and clerical authorities, with the centre in Istanbul, were "a strong connection binding the subordinated ordinary people" (Ibid., p. 12). The Turks did not live in villages and they left municipal self-government, maintaining ties with Serbian princes, while clerical authorities were closely connected with political power in the Turkish empire. They sanctioned the Turkish government power, actually helping to keep the ordinary people in subordination.

Marković described that life, putting forward the family, the cooperative and their economic importance within patriarchal institutions: volunteer work for a specific purpose, loans and partnerships, taking into account municipal, cooperative and personal property, social importance of the cooperative and the municipality, and in particular the development of personality in patriarchal society (Ibid., pp. 13–21). Family love and communal reciprocity had extraordinary strength in patriarchal society. Patriarchal life was able to create and bring up the "character of steel" and peasant revolutionaries.

The cooperative and the municipality are the only Serbian institutions which survived the Turkish regime. In them, the Serbian nation maintained the unity of popular life and resistance to the Turks. "The cooperative was an economic unit, while the municipality was a political unit of the Serbian people", its moral and material source of strength for liberation, the hearth of revolution that destroyed the Turkish state system. It is by no means accidental that Marković took it as the basis of the new Serbian state (Ibid., p. 21). Therefore, it is really odd that today, patriarchal life is taken as a cause of Serbian troubles in the modernization process, when, thanks to it, the Serbian people persisted and survived the semi-millennial slavery. It is also a misconception to have the bias, consciously or unconsciously, that patriarchal life contradicts modern life and the modern state. On the contrary, it would only make it a more stable and socially functional institution of the social system, and nationally more responsible.

Hence, Marković was particularly occupied by the opposition between Serbian society and the Turkish state, the emergence of *Haiduks* (outlaws) and its civilian and political significance and the influence of the Serbian revolution on the political and social coup (Ibid., pp. 23–26). This coup in the Serbian nation, brought about by the Serbian revolution, is so deep and far-reaching that even today, just as in Marković's time, we are unable to understand and assume its true meaning.

Marković associated the coup caused by the Serbian revolution and the organization of the new Serbian state, patriarchal and democratic society, master and the "supreme vozhd", criticizing the so-called intelligentsia formed in the monarchic spirit, which shamefully mutilates the history of the Serbian people, representing them as cripples, and some figures as their saviours. The *association* is the type of democratic society, while the *family* is the type of patriarchal society. The characteristic of patriarchal society, either a monarchy or a republic, is that the people concede power to one or several persons without determined limits. That is how the monarchic rule developed in Serbia, in which many people do not distinguish patriarchal from democratic society (Ibid., pp. 27-32).

Examining the development of concepts and institutions in Serbia, Marković at first sight noticed that the organization of the first Serbian state, unstable and torn, did not deserve to be called "the state". The council, magistrates and the people's assembly relied on the democratic-patriarchal principle. Serbia was on the road towards becoming a democratic state like Switzerland. However, the warfare developed a germ of a privileged new class which could be suppressed by the democratic principle whose foundation is the organization of councils and magistrates, as well as the development of monarchic power, in the struggle between noblemen and the vozhd, who did not represent the principle of liberty against absolutism, or the people's rights against its bearers. Serbia took the monarchic road but, the first Serbian state had collapsed before it developed (Ibid., pp. 33-39).

The Second Serbian Uprising marked the beginning of the new Serbian state, the development of concepts of legality and the state. The concepts of the state order were rather unclear. The influences of Russia and Austria only blurred them further. The idea of unlimited power was put forward in advance and no one objected to it. Serbia remained a Turkish pashalik in which Miloš Obrenović was given the right to directly govern the people with a certain degree of self-government. Long after being recognized as the hereditary prince, Miloš was a ruler with no limits (Ibid., pp. 41-45), just as some Turkish pasha, while ordinary people paid rent to Serbian dukes, unable to distinguish power and the state, which has persisted until today.

The creation of the new Serbian state was accompanied by struggles for and against power, with a special relationship to Turkey and Russia, which resulted in the stabilization of the monarchic state (Ibid., pp. 47-55). Of relevance is also the struggle for the constitution and the constitutional order of society, with the victory of the bureaucratic party and the strengthening of the bureaucratic order in Serbia, against which Marković fought (Ibid., pp. 58-59).

As early as 1835, Serbia adopted Davidović's constitution that did not last long. In Marković's opinion, it was necessary that social relations should be based on *justice* and *morality*, which is impossible if one is a bully and the other one is a slave, if one is an owner, and the other one a subject. The upper layers of the Serbian nation were inundated by party struggles, intrigues and espionage. This was transmitted to the ordinary people, visibly divided into "dynastics" and "anti-dynastics". Party struggles and party division had negative consequences on the overall legal relations of the Serbian people, particularly the multiplication of lawsuits in courts, *a general tendency to give injustice a legal form*, distorted concepts of *law* and *justice*. Lawyers were mainly the followers of the ruling parties. There was plunder prevailing everywhere. Completely different economic and legal concepts emerged in social relations with the disappearance of patriarchal relations and customs (Ibid., pp. 61-66).

The Serbian people's economic development, under the influence of the state, led to the breakup of patriarchal economic relations, decline of crafts and domestic industry, development of monetary estates, loans with high interest rates and merchant's morality. Under the influence of foreigners and "gentlemen", a different taste and "fashionable" customs evolved. Foreign products were increasingly imported, while raw materials were exported. In great poverty, surplus population and surplus products appear. The land is concentrated in the hands of money capitalists and a proletariat (the poor) is born before industry and factory production. Money became a measure of virtue, while new aristocracy, money owners, determined the internal state organization and foreign policy of the Serbian state (Ibid., pp. 67-74).

In Serbia, all this, as observed by Marković, led to the development of false concepts about civilization, society and the state, which destroyed the original Slavic and Serbian civilization that could have developed on the autochthonous municipality, because it still did not distinguish the division into the state and society, and the social division of labour. Serbia began introducing the Western civilization that preached liberty, equality and fraternity of the "capitalist plunder" and taught the bourgeois economic theory, thus becoming a military-police state, which was completely unnecessary. With the development of the state, the internal independence of the Serbian people increasingly declined. Serbia developed as a bourgeois civilization "characterized by the splendour of owners, wealth and opulence of their surroundings and, at the same time, by the humility and extreme poverty of most people" (Ibid., pp. 75-85). This prevented the construction of a "splendid, original Serbian civilization", seemingly for ever.

The Serbian people became oppressed under Serbian authorities; in the new state, both internal and external freedom declined, while the opposition to intelligentsia emerged, unrestricted monarchy and parliamentarism, the idea of Greater Serbia and revolution as a legal foundation of the new state. The literature of that era suffered from intellectual poverty and a servile spirit. Everything was traded: honour, love, honesty, family and material resources. Serbian noblemen crawled before pashas and consuls. Politics and laws were arranged through foreigners, wives, spies and footmen in noblemen's salons. People's freedom and human dignity were sold for ducats and titles, while promotion was sought in consuls' salons. The parliament became a toy and the policy was promoted under the principle of "Greater Serbia". According to Marković, it was the greatest political "utopia" (Ibid., pp. 87-94).

The message of Marković's "mission" of Serbia in the east is clear and unambiguous – revolution as the legal foundation and path of the new state, with no foreign forms in the name of civilization, building an original Slavic social structure on the basis of people's institutions and concepts of modern science, in society in which the Serbian nation is the main force, and not the monarch or bureaucracy. Based on liberty, equality and fraternal reciprocity, just as progressive nations of the world live. Without sacrificing Serbia for the interests of several power-hungry persons, but unification of free people and equal workers into an association of municipalities, of the states of the whole Balkans, through complete liberation of the Serbian and other nations. Without sacrificing for "Greater Serbia" that would resemble Austria-Hungary and that, according to the Serbian statesmen's claims, cannot exist. Building the Serbian state by that model was openly called as *nonsense* by Marković (Marković, 1995, pp. 95-97). He doubted whether the Serbs would understand him at all. His doubt proved to be justified.

GREATER SERBIA

Svetozar Marković lived during the rise of nationalism as the dominant form of modern subjectivity, an ideological project and a child of the Enlightenment. (Malešević, 2021, p. 15), "the springtime of nations", the unification of "belated nations", in the political susceptibility of the civilian spirit (Plesner, 2005), liberation movements and the struggle for international recognition of the Balkan states and the European consolidation of the nation-state as a natural organization of society and the freedom of movement of capital,

labour and services. Politics and the realization of national projects were the question of the day. "The radical sociologist" and his "sociological imagination" (Šutović, 2012) did not fail to see it and he dealt with it intensively. "The mission" of the choice of movement, form of the order and organization of the modern Serbian state, its place in European civilization and its role among progressive nations, were Marković's topics. He assigned a special role to the liberation of the Serbian and other Balkan nations. The controversial "national question" was the essence of his work, indisputably in the critique of national liberalism and program of "Greater Serbia", "just because some Serbian statesmen wanted to make fools of themselves before Cavour or Bismarck" (Marković VIII¸ 1995, p. 97), the respective leaders of Italian and German national unification.

The Serbs were a fragmented nation, divided into four state formations, three religions, two dynasties, exposed to strong foreign influences; they had no uniform religion and art; they were losing Slavic characteristics and were mere "mediators between Eur0opean and Asian spirit" (Todorova, 1999, p. 154, 226).

According to Marković, society organization depends on other human needs and not only economic ones, and its task is to find the most useful social forms (Marković IX, 1988, p. 34, 35). There can be no true wellbeing without national freedom (Marković XI, 1996, p. 179). The basis of social order is personal freedom (Marković VII, 1996, p. 22). Through the solution to the Serbian social question, the Marxist theory gives no positive theory (Marković XI, 1996, p. 220).

National interests are strange and indeterminate, and Marković's aim is to determine what is not national politics in his analysis of "Greater Serbia" (Marković I, 1987, p. 183, 186) which he calls Greater Serbian politics. It means "to avenge Kosovo – to return Emperor Dušan's legacy" (Ibid., p. 186). This derives from so-called historical right that is opposite to "nationality right", which means that people who speak the same language, have the same habits, customs, and general needs, can unite their material and mental forces into a single political body, a single state (Ibid., p. 187). In this manner, Marković gives a very modern definition of nationalism and the national state, dividing its followers into legitimists and populist revolutionaries, such as Mazzini and Garibaldi (Ibid., p. 188). The German unification proceeded in a legitimate manner, while the Italian government wary of the revolutionary liberation policy (Ibid., p. 189).

Marković understood the need of the Obrenović dynasty and Prince Mihailo to expand the territory of Serbia, but he did not share the opinion of Serbian liberals regarding that question, pointing out unawareness and political immaturity of the Serbian people. "The mind of a simple man cannot encompass the entire state structure and see that reform in one part cannot be achieved without reform in all parts" (Matković I, 1987, p. 191). Such Marković's functionalism, before E. Durkheim and T. Parsons, and the viewpoints of the system theory before N. Luhmann, require a broader approach, good education and developed civilian life as in Switzerland and North America. Namely, an educated man reaches completely different results (Ibid., pp. 191-192).

The politics of "strong and great Serbia", in Marković's opinion, is opposite to the interests of the Serbian people; it implies a terrible sacrifice in taxes and surcharges, strong centralization with censorship and unaccountability, shackled mental development of the people, high expenditures for military power; old enemies would still exist, while

the state indebtment would increase. The unification would be only formal. Such politics would end up in an external or internal disaster. "Serbian people outside the principality would get very little, while the people inside the principality in 'Greater Serbia' would fare much worse than now, in small Serbia". Politics must be directed towards the general liberation of the Balkan Peninsula. "Greater Serbia" is a bad creation which is unable to ensure Serbian national interests. It is because the Serbian nation does not think either about its rights or about its equality with other nations. Only the educated minority has not clearly determined the goal to which it aspires. It treads on the basic principle that the *nationality right derives from personal freedom*, and not from historical, dynastical rights and personal reasons and interests. That is why the Serbian political action looked like a disbanded army. There were very few Serbs who did not consider it good fortune for Serbia "to acquire Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Old Serbia". However, because of the above-listed reasons, Marković did not share that opinion (Marković I, 1987, pp. 192-195). The mosaic of Balkan nations in "Greater Serbia" is impossible to assimilate despite the fact that the most respected nations "always emerged where at least one part of their borders was washed by the sea" (Ferguson, 2007, p. 196). It was part of the dream and program of Serbian nationalists who believed that the state could not survive without *one pier*. That program was bluntly criticized by Marković.

CONCLUSION

"Even today, Marković can still teach Serbian democracy how to seek a democratic ideal in progressive, cultured and politically developed nations" (Skerlić, 1910, p. 259), which must be connected with the tradition and self-government of the Serbian people, the consolidation of Serba in the east, and not by constructing the meaningless building of "Greater Serbia". was a spiritual child of his time, but also of its misconceptions and limitations. He had a sociological imagination before sociology, and the ability to understand and explain the reality of the new Serbian state and the misconceptions of "Greater Serbia", to give a critical vision of causes and consequences. He was a simple writer with lucid observations. A passionate fighter who paid the highest price for his mission and quaint energy – his own life. The fresh prose of this "nagger" from Jagodina makes it look as if Serbia still lived in Marković's time or that, at least, it has not progressed too much since then, either spiritually or politically. The world has changed, but old problems remain. Serbia is by no means a "greater" state, but it is "not completed" either. Marković died very young, but his thought lives on in his works. By using his language, I wanted to point to the significance of his works and the current quality of the thought of the first Serbian *sociologist*, national figure and socialist follower, traditionalist and innovator who was not understood by the Serbs. They did not understand either his sensitivity or the freshness of his soul. He was a sincere defender of human brotherhood and freedom, inspired by cosmopolitanism from socialism to humanism. Marković suggested to the Serbs what was ion their interest and what was just. To Marković, "Greater Serbia" is neither of these. His peasant society as a source of the nation's health and civilization was suppressed and destroyed, while no civilian society has been built yet.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

Đokić, D. (2008). *A Concise History of Serbia*. Novi Sad: Akademska knjiga. [In Serbian]
Gavrilović, A. (2008). *Notable Serbs of 19th Century*. Beograd: Naučna KMD. [In Serbian]
Jovanović, S. (1991). *From History and Literature II, volume 12*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
Jovanović, S. (1903). *Svetozar Marković*. Beograd: Dositej Obradović. [In Serbian]
Lapčević, D. (1922). *History of Socialism in Serbia.* Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona. [In Serbian]
Malešević, S. (2021). *Grounded Nationalisms – A Sociological Analysis*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk. [In Croatian]
Marx, K., Engels, F. (1976). *Works, volume 5*. Beograd: Prosveta; Institut za izučavanje radničkog pokreta. [In Serbian]
Marković, S. (1995). *Serbia in the East*. *Complete works, volume VIII*. Beograd: SANU; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
Marković, S. (1998). *Complete works, volume IX*. Beograd: SANU; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
Marković, S. (1987). *"Great Serbia"*. *Complete works, volume I*, 183–196. Beograd: Narodna knjiga. [In Serbian]
Marković, S. (1996). *Complete works, volume XI*. Beograd: SANU; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
Perović, L. (1993). *Serbian-Russian Revolutionary Connections: Contributions to the History of Populism in Serbia*. Beograd: Službeni glasnik SRJ. [In Serbian]
Plesner, H. (2005). *The Belated Nation*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [In Serbian]
Skerlić, J. (1910). *Svetozar Marković, His Life, Work and Ideas*. Beograd: Nova štamparija „Davidović". [In Serbian]
Šutović, M. (2012). "Radical Sociology" and "Sociological Imagination" of Svetozar Marković. *Sociološki pregled*, 46 (1), 111–137, special edition "One Hundred Years of Sociology in Serbia". Available at: https://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/18/sociloski-pregled-god-xlvi-2012-sv-1/. [In Serbian]
Todorova, M. (1999). *Imaging The Balkans*. Beograd: Biblioteka XX vek. [In Serbian]
Žujović, J. M. (1923). *About Republicans in Serbia*. Beograd: Štamparija „Skerlić". [In Serbian]